

HALLI OLEMUSEST JA NIMEDEST

208. Kui küsida liivi eidekesilt, kuidas ja millest tekivad õieti haigused, siis vastatakse esimeses õhinas muidugi kohe, et jumal saadab kõik haigused (Kr, Pr, V), ta ei tahtvat, et inimene jääks väga ülbeks (V). Kuid edasi kaheldakse juba: jah, nii öeldavat küll, et haigused on inimeste pattude pärast, kuid teised taas arvavad, et see pole tõsi (Pr); iga haigus nüüd küll jumalast ei ole (Kr); kes siis seda õige teab, kuidas need haigused päris „sugevad” (s.t. tekivad), „doktar” (s.t. tohter) ega papp kah ei tea teinekord öelda (L). Päälegi, haigusi on ju mitut liiki: mõned „heidavad” (s.t. nakkavad) lihtsalt väljast, õhust; tuulest, maast ja veest võib saada palju haigusi; mõned taas „hakkavad” teisest inimesest, kui sa temaga kõneldes oled allpool tuult (tohtridki seletand seda), aga see on kah ikka päris kindel, räägitagu mis tahte, et mõned haigused on nõidade pandud — jajah, need kuradisellid võivad tõesti „saata” või „panna” neid haigusi muile inimesile päale, sinna ei saa midagi parata (Pr) (vt. ka § 163, lhk. 49. Nõia pandud painajast vt. § 191 ja hallist § 201).

Äsja esitet seletusile haiguste etioloogiast seltsib lõpuks veel põline (praegu ent juba ununemas olev) kujutelm üliloomulikkest olevusist, kes põhjustavad, toodavad või saadavad haigusi, — jah, koguni kujutelm erilisist haigushaldjaist (I. Manninen, Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben (FFC 45), valgustab haiguste etioloogiat soomlaste teadvuses: haiguste põhjustajaiks on peamiselt surnud ja (võib-olla omakorda surnuist põlvnevad?) haldjad — maa-, metsa-, vee-, kodu-, sauna- jm. haldjad (samuti ka maa, mets, vesi, tuul, tuli ise), kuna erilisist haigushaldjaist juttu võiks olla vast ainult katku, röugete ja halltõve puhul, kusjuures säälggi haigushaldja-kujutelm näikse põlvnevat naaberrahvailt. — Olgu rõhutat, et soome rahvapärane arstiteadus oma kuulsa taudide ja nn. sünniloitsude repertuaariga erineb mõneski seigas kaunis hoomatavalt Baltikumi rahvameditsiinist). — Juba katku puhul (§ 83, LRU II 6) oli juttu, et jumal tahtvat vähendada inimeste arvu ja saatvat selleks välja ühe vaimu, kes toobki katku (V); ometi katk liivlaste pärimusis ei mängi sellist suurt rolli nagu näit. mujal Baltikumis ja on suland siin rannikul peaaegu surma-kujutelmale (S. 40 — vt. § 84, LRU II 7) (aga eks see surmgi ole ju väga ligidane haiguse kujutelmale). Samuti liivlaste fantaasia ei ole paljut tegelnud langetõve tekkimise või tekitaja probleemiga, olgugi et seda haigust nimetatakse veel kuraditõveks (vt. § 119, LRU II 150) ja seletatakse, et langetõve hoogude aegu kurat võtab inimese oma meelevalda (Pr), mis juhib meid igivanale kujutelmale, et inimese hing võib ajuti lahkuda kehast (vrdl. hingelooma-motiivi § 173 ja 179) ja kehha võib asuda mõni võõras vaim (nn. das Besessenwerden-Motiv) (Vrdl. nõianimetust „kuradist täisistatud” § 155, lhk. 19. Vrdl. eestis piiblikeelset „kurjast vaimust vaevatud”. — Vt. ka § 119, LRU II 151. Kirjandusandmeid vt. FFC 45, lhk. 151 ja 231.). Ka painajat kujutellakse ebamääraselt mingiks eriliseks olevuseks, keda võidakse panna teisele päale, kuid üldisemalt teine inimene ise (resp. nõid) käibki painajaks (vt. § 191), nõnda et haigushaldja-kujutelmast vaevalt juttu saab olla tavalise nõiamoondise- (harvem ka surnu-) kujutelmale kõrval.

Kuid halltõve puhul meil ei ole enam vähimatki kahtlust, et seda käsitletakse erilise üliloomuliku olevusena, — halli esinemine ja teotsemine osutab ilmsesti, et liivis hall representeerib haigushaldjat, jah, just niisama nagu ka mujal Baltikumis, Soomes, germaani ja slaavi maailmaski, kõnelemata kaugemaist rahvaist (halli kohta kirjandust vt. Lätis Šmits, LM² 49; LP VI 146/52, VII 1240/53; Eestis Eisen, EM I 61, Luupainaja² 47/53 ja 85/7, Rahvaraamat III 3—10, Kaim 82/98; Hurt, Schriften der GEG 2; Soomes Manninen, FFC 45, lhk. 146/9; Saksas Grimm, DM II³ 1106 jj.; Wuttke, DVA³ 352 jj.; Venes Афанасьевъ, Поэт. возр. III 81 jj.). Esitagem paralleeliks ainult paar tüübilist näidet Eestist. —

„HAL', DAS KALTE FIEBER”

Es soll mehr als einen Hal' geben, männliche und weibliche. Die Zahl der männlichen ist nicht bekannt, die der weiblichen, alle Schwestern, nur nicht die Zahl zwölf. Alle zusammen Vörgutajad, die weiblichen valged vörgutajad genaht, stehen unter der Heerschaft eines Obern (ülem) (Võru-Setus seletatakse halle sageli veel kuradi (juuda) sugukonnaks või Herodesese tütreiks, milline motiiv on rännand Baltikumi Venest ja näikse Liivis võõras. Samuti ei tunta Liivis halli ubadetegemise ja Lapimaalt tuleku motiivi, mis on Eestis õige populaarsed). Die vörgutajad wandern, bisweilen in menschlicher Gestalt, in der Welt umher und sehen wie sie durch List in die Menschen fahren können. Folgende Erzählung beleuchtet ihr Handeln und Treiben.

Ein Knecht ging in den Wald um Strauch zu hauen. Dort hört er zwei Wesen mit einander reden. Unbemerkt hinter einem Strauch behorcht er sie. „Wohin führt dein Weg?” fragt das eine der Wesen das andere. „In's Dorf,” war die Antwort des anderen. „Und wo gedenkst du einzukehren?” fragt das erstere weiter. „Gleich im ersten Gesinde, dort hoffe ich gut bewirtheet zu werden” erwiderte das

zweite. „Wie schleichst du ungesehen in die Menschen?“ — „Nichts leichter, als das“ lautete die Antwort „merk auf: weñ die Leute sich ihren Haferbrei (kaara kiisla) kochen und derselbe abgekühlt eine Haut (nahk) bekommen hat, dañ verstecke ich mich unter derselben und wandere beim Essen mit den Bissen mit in den Menschen hinein.“ „Nun sag mir,“ setzte das erstere Wesen die Unterhaltung fort: „woher kommst du?“ Antwort: „Ich komme aus Riga. Dort führte ich ein schönes Leben in einem Fräulein, das reich war. Wochen und Monate lang genoss ich mit dem Fräulein die feinsten Speisen und Getränke.“ „Und wie gelang es dir, sie zum Standquartier zu machen?“ — „Ich verwandelte mich in eine Fliege, flog in die Suppe, die das Fräulein ass und gelangte so hinein.“ Mit dieser Erwiderung trennte es sich vom andern Wesen. Beide verschwanden. — Stauend hatte der Knecht alles vernommen. Rasch beeilte er sich nach Hause und theilte dort allen mit, was er erlebt. Die Wirthin kochte den Brei. Er erkaltete, es bildete sich die Haut. Jetzt galt es den Hal' zu fangen. Sie zog die Haut vom Brei ab, warf das Abgezogene in einen festen Sack, dessen Öffnung sie stark zuschnürte und befestigte denselben an der Lage, dort wohin der dickste und schwärzeste Rauch hinaufsteigt. — Nach einem Jahre warf die kluge Wirthin den Inhalt des Sackes zum Hause hinaus auf den Anger. Der Brei war schwarzbraun wie ein Pastelfell geworden. — Der Zufall machte es, dass der Knecht eben jetzt im Walde war; da hörte er nochmals die Unterhaltung der beiden Wesen an. Der ein Jahr lang im Sack gefangene Hal' erzählte dem anderen seiner Sippe, welches Unglück ihm widerfahren sei. —

Der Hal' wird auch Pahr'poig genañt. Dies führt uns auf Heilmethoden. Hat jemand das kalte Fieber, so soll er sich in einen Schweinestall (pahra sulg) flüchten, wohin ihm der böse Geist nicht zu folgen wage. Man sei jedoch vorsichtig und lasse sich durch nichts aus dem Stalle locken. Der Hal' ahme also dañ wohl dem Kakeln der Hühner nach und namentlich manche Hauswirthin käme in Versuchung nachzusehen, ob nicht ein Huhn ein Ei gelegt. Verlasse man vor der Zeit den Stall, so falle man wiederum in die Gewalt des Hal'. Ebenso probat wie der Schweinestall soll sein ein pulverisirter Fisch, der in einem Hechtmagen gesteckt hat. Ein solches Fischpulver muss eingenommen werden. Für das souverainste Mittel wird gehalten ein Ebereschstock (pihlapuine nui). Patient muss mit entblösstem posterior in ein Roggenfeld laufen, eine andere Person folgt ihm eilens mit dem Ebereschstock und bemüht sich mit demselben ihm einen Hieb auf den erwähnten Körpertheil zu versetzen. Die Verfolgung hört nicht eher auf, als bis Patient erschöpft hinsinkt. Die angestrengte Bewegung, Furcht und erfolgte Application mit dem Stock haben Genesung zur Folge. — H, Mapp 729/31 (1) < Vastseliina (Victor Stein, 1873) (Arvatavasti Steinilt on saand oma hallinimed ja -teated ka Wiedemann — vt. käsikirjas H, Wied 1, 149/55 ja trükis Wiedemann, LdE 418).

HALLI-TÖBEST.

Vanal ajal on halli-töbe väga sagedaste ja laialtaselt ette tulnud, mille pärast see töbi üleüldiselt, oma mitmesuguste tondi juttudega ja arstimise viisidega, on Eesti rahva seas tuttavaks saanud. Mine kuhu tahte Eestlaste maa nukka, igal pool teatakse sulle halli-töbest jutustada. — See töbi on arilikult ikka kange külma ja väristusega inimest piinanud, nii et kas mine või lausa tulle — soja ei saa. Sellepärast on teda ka mõnes kohas hakatud külmaks töbeks kutsuma. Halli-töbest arvas rahvas nõnda, et ta kuradist tulevat, sest kurat käivat selles töbes inimest ise lausa vaevamas. Küll tükkinud ka inimesed halli eest igasse kohta ära, aga ikka otsinud ta inimese ülesse ja karganud selga. Tihti pugunud inimesed tema eest ahju, teinud tule ette ja katsunud nõnda moodu natuke aegagi ennast halli piinamise eest ära hoida. Nõnda pantud ka väikseid lapsi ahju ja tehtud tule ette, sest hall on vahel nii hull olnud, et mõnele inimesele pole oma pääl käimisega enam sugugi tahtnud hinge rahu anda. Mitmedgi olla endid nõnda moodu halli eest ahjus tule taga varjates ära põletanud ja mitmed jälle — iseäranis väikesed lapsed — suitsu läbi saanud ära lämmatatud. Ka olla väikesi lapsi kirstude ja kastide sisse ära maetud, et hall neid kätte ei saaks. Kui laps halli eest ära peidetud, siis kinnitatud lapsele enne kõvaste ära, et ta mitte kellegi hüüdmise pääle häält vastu ei teeks, kui ka küll kas ema ehk isa hääle kõla olevat, sest hall tegevat nõnda oma vigurit, häälesi järele tehes, et peidu kohta, vastu hüüdmise läbi, kätte saada. — Vahel saanud küll ka nõnda möödu hallist lahti, et siis, kui hall parajaste inimesel seljas olnud, sellele inimesele järsku pange täis külma vett teadmatalt kaela visatud. Siiski aga olnud selle abi tarvitamine väga kartetav, sest mitmed jäivad pärast niisuguse järsu hirmutamise järele haigeks ja mitmedki surnud ära, selle haiguse kätte, mis hirmutamise läbi oli tulnud. — Mõned lasknud külma häda pärast sauna kangeste palavaks kütta ja olnud sauna laval kange leini käes, et külma valust pääseda, aga see pole siiski midagi mõjunud. Mõned on ka jökke karganud, kui hall pääle tulnud, mis läbi ka mõnel on halli töbi sest saadik ära kadunud. Vahel on hall küll inimesest näitanud nagu ära lahkunud olevat, aga siiski tulnud ta uuesti tagasi ja olnud veel kangem. — Mõnest inimesest lahkunud hall õige pea ära, ega pole temasse enam puutunud, aga mõnest inimesest pole ta enam kuidagi tahtnud ära lahkuda. — Viljandimaal Viiratsi vallas Närska talu oru kaldal kasvanud üks suur ja vana kahe

aroline haava puu, mille külles halli põdemise ajal üks mees halli põdejaid arstinud. Ta sidunud halli põdeja inimese, siis, kui hall temale parajaste pääle tulnud, selle kahearolise haava tüve külge paju koorest (niinest) kurapidi tehtud nõoriga kõvaste kinni, ega pole enne lahti lasknud kui hall ära läinud, sest haava puu, kelle lehed värisevad, ei olevat hallile mitte meele päraline olnud, vaid ta pistnud punuma ega pole enam ialgi selle inimese kallale tulnud, kellega ta ühtlasi sai haava külge kord kinni seotud. Selle mehe halli tõbe arstimise kuulsus läinud ruttu laiali ja inimesi olla väga kaugeltki selle mehe kätte toodud arstida, nõnda et vaene mees head teenistust ja kopikat leidnud. Seda niinest nõõri ei ole haava küllest mitte keegi julgend ära võtta, vaid inimesed käinud sellest puust kartlikult mööda, sest nad arvanud, et hall ise ka selle nõõri sees, haava külles veel praeguste kinni on, kust ta võib sellele kallale tulla, kes selle nõõri peaks haava ümbert lahti võtma ehk maha ajama. Nõnda on see nõõr, pääle halli-tõbe aega, veel kaua aega sääl haava ümber seisnud, sest keegi pole teda maha julgenud võtta, mees kes halli-tõbe sääl külles arstis on ära kaugele elama olnud asunud. Viimaks mädanenud see nõõr ise katki ja langenud puu juurele maha. Kuhu ta kõigist puutumata ära mädanenud. Ka sellesse haavasse pole inimesed julgenud puutada, vaid lasknud teda seista. Kord aga tulnud sinna uus peremees, kes julge mees olnud ja sarnaseid ebausju juttusid pole uskunud, see olla siis lasknud selle vana haava puu maha raiduda ja rehe kütmise ajal põletanud teda ahjus ära, ilma et sellest temale midagi oleks häda tulnud. — H I 9, 551/4 < Viljandi (Anton Suurkask, 1898).

209. Mis puutub nüüd halltõve liivikeelsesesse nimetusse jō'd' (jōjg, jātš), siis see näikse esimesel silmapilgul täitsa seletamatu ja saladuslik. — Saarimaa (Vir 91) tuletab küll sõna jōd' lätikeelsest juods: juoda 'ein böser Geist, ein Waldteufel' (Parima ülevaate sest sõnast lätis pakub ME II 125, kus sellele kõrvutetakse leedu jūodas 'schwarz'. Mainitagu, et samast tüvest on tahetud tuletada ka eL kuradinimetust Juudas (Eisen, EM I 148), kuna Šmits (LM² 62) otse selle vastu peab just läti sõna võrdlemisi hiliseks lainuks eestist! Vt. ka § 26, LRU I 47: juodi ~ juogi virmaliste tähenduses), mida tarvitellakse pahatihti vandesõnana kõrvu kuradi nimetusega velns. Kuigi selline ühendus sisuliselt on tõesti mõeldav ja asetaks halli ühtlasi huvitavasse etioloogilisse valgustusse, siis ometi teeb teatud raskusi sõna häälikuline külg (pikk \bar{o} < \bar{a} ja muljeeritud d', kõrvalkujud jōjg, jātš), mispärast etümoloogia tunnustamisega tuleb olla ettevaatlik (sõna juod(s) iseendast on tuttav küll ka Liivi rannikul kuradinimetuse ja vandesõnana (Ii, Ir, Pr), kuid seda peetakse kindlasti lätikeelseks ja eraldetakse selgesti oma sõnast jō'd').

Et selgitada liivi sõna algset tähendust ja päritolu, vaadelgem kõigepäält seda ideoloogilist baasi, millelt on võrsund hallinimetused naaberrahvaste keelelises loomingus (alamal esitetavate andmete allikaiks on vastavad sõnastikud (Grimm, Dal', ME jt.) ja alamärkuses lhk. 240 mainitud kirjandus), ja tõmmakem siis mõningad võrdlusjooned. — Esimese tõsiasjana paistab siin kohe silma üldine tendents tõlgitseda haigust tema olulisemate tunnuste järgi: palavik, külmus ja värinad. Venelased kujutelevad halle koguni õekesina (tavaliselt Herodesese tütreina), igal õel palju nimesid, ja kõik need nimed tõlgitsevad õieti haiguse varieeruvat ilmet, alias iga õe erinevat teotsemis-laadi, kuna haiguse üldnimetuseks on лихо-радка (s. t. vast mingi liiga-tegija, halba-hoolitseja, perult-toimija) (seda sõna seletab Афанасьевъ, Поэт. возр. III 81: «Название это происходит от глагола лихорадить, т. е. действовать въ чей-нибудь вредъ, заботиться о комъ-нибудь съ злобнымъ намерениемъ, съ лихостью; другія общеупотребительцыя названия: лихо-дейка и лихо-манка отъ мануть = качать, махать (= трясти)»). — Muud alamal esitetavad vene halliõdede nimed on levinend päämiselt nõiasõnade kaudu üldtuttavaiks). — „Palavikku” tähendab saksa Fieber (inglise fever, rootsi-daani feber jne.), mis pole muud midagi kui ladina febris (vrld. ferreo 'keen, põlen'). Vene огня ehk огненная (s. t. „tuline”) seletab ise, et kelle inimese ta püüab kinni, see põleb otsekui tuli ahjus. — Muist palavikukujudest eraldamiseks rõhutatakse germaani keeltes halli puhul eraldi veel külmust: saksas das kalte Fieber, der Frörer, rootsis frossa jne. Samuti esineb ka Põhja-Eestis hallinimetusena üldiselt külmtõbi, saartel veel vilu(h)aigus (ka Ruhnu rootslased ütlevad kuolt cūtu (= kirjakeeli kalt sjukdom), mis vastab täpselt eesti „külmtõvele”), soomeski esineb vilutauti ja Tveri karjalaste keeles venest lainatud prostuda (s.t. „külmetus”). Vene ледяя ehk ледиха (s. t. „jäine”) töötab tarretada jääks inimese, nii et see, keda ta vaevab, ei saa sooja ahjuski; muretati öeldakse venes ka студёнка, mis võrdub meie viluhaiguse nimele.

Aga ometi veel mitte külm ega palavik, vaid kõige iseloomustavamaks halli tunnuseks on just perioodilised värinad, mis raputavad ja puristavad haiget pööraselt, otsekui tõristaks, murraks või litsuks keegi haiget, ja on põhjustand päratu hulga populaarseimaid hallinimetusi vene halliloitsus. — Iseloomustavat külma ja värina kujutelmade sünteesi näeme знобь-сõnast (s.t. külmajudin) tuletet hallinimetuseis озноба, знобья, знобилка, знобуха (s.t. külmajudistaja lödistaja). Edasi järgnevad: тряся, трясушка, трясуха, потресуха, трясье, тряса, трясуница, трясавица, трясовища (s.t. väristaja); трепуха (s.t. raputaja, puistaja); подрожье (s.t. vabistus); ломья, ломеня, ломовая, костоломка (s.t. luu-murdja); маяльница (s.t. vaevaja); гнется, гнетница, гнетуха, гнетучка (s.t. rõhuja, suruja); (с)корчя (s.t. krambilaja, väänja); jne. (Lisaks vt.

alamärkuses lhk. 244 mainitud лихоманка. Edasi järgneb veel terve rida nimetusi: летучка s.t. lendaja (vrld. eesti lendvat!), грудница (грудея) s.t. rinnustaja (vrld. painajat!), глухая (глохня) s.t. pää kurdiks pressija, пухнея (пухлея, пухлая) s.t. paistetaja, ja hulk muid (коркуша, забуха, гябуха, дутиха, отёкная, глядея. огнеястра, невея, сухота, сухая, зевота, блевота, потягота, сонная, легкая, вешняя s.t. kevadine, листопадная s.t. sügisene, водяная jt.). Isegi eufemistlikult kaimuks, tädiks jne. kutsutakse venes palavikku, resp. halli: кума, кумаха (kui siin ei ole viimaks tegu soome-karjala kuume-sõna mõjuga venes?), добруха, тётка, тятюха, подруга, дитюха). Eriti huvitav on nimetus плясавица s.t. „tantsitaja” (halli kujutellakse siis haige tantsitajana), mis antakse vanimale vene halliõdedest ja mis assotsieerub kujutelmaga Heroodese tütre, kelle tants tõi Ristija Johannesele surma (Herodes ise on saand venes osalt kuradinimetuseks (Нродъ), kuna tema tütreid — halliõdesid — kujutellakse sageli lihtsalt kuradi tütardena). — Väristamist tõlgitseb ka läti hallinimetus drudzis (leedu drugys), mis võrdub vene sõnale дрожь ‘Zittern, Schauer’ (vrld. vana-preisi drogis ‘pilliroog’ (Läti hallinimetus paljastab ühtlasi, millise olevusena kujuteldi seda haigushaldjat: drudzi ‘geflogelte Motten’, leedu drugys ‘Fiebertvogel, eine Schmetterlingsart’. Pääle selle tuntakse lätis veel drudža zirgs ‘ein schwarzer Käfer’ (ME — s.t. „halli hobu”, kellel hall ratsutab!); vrld. saksa Fiebermücke ‘tipula febrilis’, „wie ja das fieber durch eine mücke, einen Schmetterling verursacht werden soll” (Grimm, DWb). Läti eeskujul öeldakse lääne-liiviski halli pikkade sarvega putuka kohta drut’š-buža (L, Ii), kuid ligemat ühendust sel halltõvega enam ei teata. — Ka Eestis jutustetakse, kuis metsavaht, kes linnukeelt mõistis, pätklapuu all kuulis, kuis „kaks veikest lindu — külmtõbi ja soetõbi — kõnelesid isekeskis”, kusjuures külmtõbi tahtis minna puruna metsavahisse (vt. § 203) — H I 7, 191/2 (1) < Risti. — Vrld. ka Афанасьевъ, Поэт. воззр. III 73/4.) ja mis esineb Lääne-Liiviski kujul drut’š, samuti Lutsi eestlaste lätistund kõnekeeles drut’š kõrvu eestikeelse vastega raputaja, kuna Setus kutsutakse halli mõnikord ka väristajaks, Tveri karjalaste keeles taas on puistaja-tauti (vrld. Lutsiski: hall’ „puistas” inemist). — Väristamise ja raputamise ideoloogia kajastub ka saksa hallinimedes ja nimelt järgmisis: der Schüttler, der (kalte) Schau(d)er, der Beutelmänn ‘wer beutelt, schüttelt’ (Bayern) jne. Saksas aga siinjuures väga huvitav ja meile väga tähtis, nagu alamal näeme, on seik, et raputamine on juhtind massifantaasia just nimelt ratsutamise kujutelmale: ehtsaksa hallinimetus ongi „ratsutaja” (vanakõrgesaksa rito, kesk-alasaksa ride jne.). 15. ja 16. sajandil on Saksas harilikuks sajutuseks: dass dich der Ritt schüttle! Veel Luther kirjutab halli kohta: „das ist den ritten auf deutsch, fiber ist latinisch” (muide, ka painajat kujutellakse Saksas haige valjastaja ja ratsutajana, nagu osutavad seda juba keskajast noteeritud ütled: der alp zoumet dich ~ der mar rîtet dich jt.).

Väristamise, raputamise ja ratsutamise ent oleme jõudnud ühtlasi ka liivi halli iseloomustavaimate tegevusfunktsiooneni (vt. § 200): ka Liivis hall peab haiget inimest oma sõiduhobuseks, kellel ta siis „ratsutab”, nagu tähendab seda juba Saarimaagi (Vir 91). Tuletagem meelde muidki näiteid. — Hallide vestluse-muistendis üks hall jutustab teisele, ta hobu (s.t. haige) olnuvat algul õige tugev, nii et raske olnud päästa ligi (Kl Set — vt. § 203). Teinekord hall kõneleb haigega: „Vana mu hobu küll oled, kuid sind ratsutada ma võin: sa oled lihav!” (Kr 75 — vt. § 202) ja otsib siis haiget: „Va kõrb, kus sa oled?— Ahaa, minu va kõrb on kalda all!” (Kr 75—vt. § 204). Kui halli tüssatakse kuidagiviisi, siis ta ei tunne oma hobust ära: „See nagu oleks küll mu ratsutamismära, ent ei ole kah — täht on otsal!” (Sr — vt. § 206) või: „Akuraat minu hobu, keda ma ratsutasin, ainult otsa pääl on lauk, minu hobusel ei olnud, mul oli niisama kõrb” (V 96 — vt. § 206). Ka hall katsub haiget liigutamisele tüssata: „Ilus mära küll, peaks hüppama selga, kuid pole kedagi teist, kes aitaks!” (Sr 63 — vt. § 204). Edasi kujutellakse, et hall tuleb haige manu musta sea seljas ratsutades (Kl Saar — vt. § 204). Ja lõpuks on sündind metatees: hall ise tantsleb musta tükuna haige ümber (Kr 138 — vt. § 202) või tuleb hirnudes kui hobune (Sr, Kr — vt. § 202).

Nüüd tuletagem meelde, et liivis esineb verb jõjgõ (lvI) ~ jājgõ (lvL), mis tähendab aelemist, karglemist, kiimlemist ja mille noteerib juba SjWied (LWb) jaig: jõigõb ‘brünstig sein, belaufen (von Rindern)’. Sagedaimini seda verbi tarvitellakse tõepoolest lehmade puhul, kui need jooksuajal tükivad üksteisele selga, aga ka inimese kohta öeldakse „jõjgõb”, kui ta asjata rabeleb või teeb midagi sellist, mida poleks vaja teha, eriti suguelu mõttes (Ii, Ir, Pr). Tehakse isegi vahet: portõ tähendavat pordutamist ehk hooratõ tegemist jämedas stiilis, peenemalt öeldavat just jõjgõ (Pr, V). Teiseltpoolt tehakse ka vahet: ratstõ tähendab mõistlikult ratsutamist, kuna jõjgõ tõlgitseb asjatult, meeletult aelemist (Ii, Ir, Kr — sageli kah jällegi just hooratõ piltlikuks väljendamiseks). Jah, isegi halli kohta öeldakse mõnikord, et see ratsutab pööraselt = jājgub (Ii) — jõjgõb (Ir) või koguni jõd’õb (Pr). — Just niisama öeldavat ka kohalikus läti murdes lehma või inimese kiimlemise ja aelemise kohta jāj — jādēle (Ii, Ir). Läti vastava sõnapere esitab ME sõnastik: jāt ‘reiten’ (drudzis jāj ‘das Fieber schüttelt’); jādīt ~ jādēlēt ‘herumreiten, abtummeln’ (lietuvēns luopus jādēlē ‘painaja loomi ratsuteleb’); jādīnāt ‘fortgesetzt reiten, abtummeln, reiten lassen’; jādītīes ‘tollen, toben, sich unruhig gebärden’; jādīs ‘ein Unruhiger, Springinsfeld, Lärm-macher’ (Id jōda ‘шалун, пострел’); jākļis ‘ein Unruhiger, Unbändiger, Alberner’ (Vt. ka Lautenbach,

Очерки II 165 (48): jākle, jāklis, jātake, jādeklis = leedu joda, vrdl. vene блудница, inglise jade, saksa Hure. Iseendast oleks küll ju väga perspektiivirikas ühendada hallihaldjat pordu (-jumalatare) kujutelmaga (vrdl. Venes Heroodese tütreid halli põhjustajaina), kuid läti ainek ei paku sellisele oletusele mingit alust); jājējis 'der Reiter'; jātnieks 'der Reiter, Schildreiter, ein Herumtreiber' — viimase sõna SjWied (LWb) noteerib ka liivis: jātnika 'Reiter'.

Ei ole kahtlust, et praeguse põlve liivlaste teadvuses see läti sõnapere mõjutab omaltpoolt halltõve-kujutelma, ja jōd'-sõna võiks tembeldata kas või lainuks lätist. Kuid ettevaatusele sunnib paralleelkuju jōjg (< *jāgi), millest kah võis areneda kohaliku läti häädamise mõjul vast alles veel üsna hiljuti jōd' (ǵ > d'). Jōjg-sõnakuju aga ei saa lahutada verbist jōjgō, mis omakorda on lainuvaste saksa jagen-verbist (vrdl. saksa Kragen > lv krōjg) ja sobiks tõesti halli ratsutamise motiivi tõlgitsejaks. Kõrvalkuju jāt's taas osutab ilmset läti häädamise mõju: vrdl. lv sko'ig ~ skout's < lt skauģis (vt. § 151, lhk. 10), lv parēg ~ paret's < lt pareģis (vt. § 157, lhk. 28) — analoogiliselt siis ka jōjg ~ jāt's < *jāgis.

Kokkuvõttena peame konstateerima, et halli ratsutamise kujutelm ja vastav terminoloogia liivis osutab ilmset saksa ja läti mõju. Ometi ei saa pidada sellega küsimust veel lahendetuks, sest loomulik oleks ju oletada halli esinemist ja nimepidigi tundmist liivlaste juures juba ammu enne saksa-läti mõju. Sisulisele kahtlusele seltsib teiselt poolt ka väline, keeleline, sest oma pettumuseks me ei leia saksas jagen-verbil mingit terminoloogiliselt fikseeritud sidet halltõvega, ennem juba ootaksime siis saksa reiten-verbil ja selle moodustiste lainamist liivi halli-terminoloogiasse, mida aga pole sündind. Keeleliselt äratav veel tähelepanu sageli esinev katke-häälilik jō'd', mis ei seletu hästi lainuga jagen-verbist. Nõnda tuleks küsida lõpuks: kas siin ei ole tegu vast koguni lihtsalt rahvaetümoloogiaga? kas liivis ei olnud juba varem vast mingit omakeelset hallinimetust, mis kõlalise sarnaduse tõttu sai sulatada endasse saksa jagen ja läti jādīt kujutelmad ning areneda nii mingi haigushaldja-ratsuri tähenduseni? Ja tõepoolest — sõnakuju jō'd' võiks tuletada teoreetiliselt ka omakeelsest *ja(a)hti (vrdl. eestis jahtuda, soomes jäähtyä) (või koguni ka jōjg < *ja(a)hki? vrdl. Lutsi maakeeles ja(a)h'k ~ jaahh 'jahe' — jaheda etümoloogiat vt. FUF XVIII 192/3). Jahtuma-verbil vast liivis noteerib juba SjWied (LWb): jōd ~ jād 'abkühlen, kalt werden', millest mingi -i suffiksi tuletis annakski muljeeritud ja katkehäälikulise jō'd'. Niisugusel puhul halli kujutelmad liivlaste keelelises alateadvuses sisaldaksid õieti kolme verbi sünteesi (omakeelne jō'dō + saksa jagen > jōjgō + läti jādīt > jōd'ō), kusjuures haiguse primaarseks tõlgitsuseks oleks jaheduse või alias külmuse tunnus, millele hiljem on seltsind sekundaarsena saksa ratsutamise motiiv ja leidnud keeleliseltki vastava rahvaetümoloogilise väljenduse. Eelpool nägime (vt. lhk. 244), et muiski keeltes halliterminoloogia aluseks on ms. ka külmuse sümptom, mis omaltpoolt suurendab esitet hüpoteesi nn. „sisemist tõenäolisust” ja lubab lõpptulemusena vast oletada, et ka liivi jō'd'-sõna algseks sisuks on jaheduse kujutelm.

210. Et paremini mõista hallinimetuste kujunemist liivis, jälgigem võrdluseks ka vastavat eesti terminoloogiat ja vaadagem, milliseid paralleeljärelduki võiksime teha nii siin kui sääli. Alakem juhuslikumate ja kitsaalalisemate nimetustega. — Juba eelpool (lhk. 240) kõneldi Steini-Wiedemanni andmeil võrgutajast Setus, milline nimetus omistetakse Lõuna-Eestis harilikumalt küll mingisugusele metsavaimule, kes huilgamisega võrgutab inimesi eksiteele (Tõenäoliselt on siin tegu algselt surnu-kujutelmaga: võrgutajaks saab metsa hukunu või hukatu, eriti kägistet laps (vt. LRU II 130 ja 146/7)). Hiljem sellele on seltsind kuradi-kujutelm (vt. LRU II 203)), — küllap viimane motiiv on põhjustandki (juhusliku?) segimineku halli-kujutelmaga (vrdl. halli huilgamist Liivis § 202). — Mõlema haiguse ühiste joonte tõttu (vrdl. Liivis § 201) on edasi arusaadav ka terminoloogiline segimineku painajaga: paenas peal 'der Alp drückt ihn, er hat das kalte Fieber' (Wied, EWb). — Samuti hall näikse seginend rabandusega: Lutsis seletetakse, et halli puhul inimest „rabatass” külmast; ka öeldakse Setus, et „rabati” hallitõvest (Vln), ja nõnda rabahunõ esinebki Setus mõnikord (juhuslikult) kõrvu halliga: „rabahuist arstass rabahuzō sōnnoga”, mõstass too veega, kohe pääle sob(i)tass” (Vln < Se, Mikitamäe k.); vrdl. Wied, EWb: tuulerabandus 'Fieber od. Entzündung'. — Muist hallinimetust mainiti juba eelpool (lhk. 245) lätist Lutsi eestlaste keelde tungind sõna drut's ühes selle omakeelse tõlkega raputaja (Vln), mida Eestis kuskil ei tunta. Küll aga öeldakse Setus mõnikord veel väristaja ja haller (EVR XXII 109) — viimane sõna on arvatavasti venelasilt kuulnud kolera (холера) moonutis, kantud (juhuslikult) üle ka hallile võib-olla lihtsalt häälikulise sarnaduse mõjul. — Küllap vast juhuslikum on ka nimetus hōlp-kot't' (Wied, EWb — vrdl. hōlp : hōlbu), mis tingitud vististi halli kottipanemise ja koti rappumise motiivist (vrdl. Liivis § 203).

Hoopis tähtsam on juba nn. Kodavere murderajoonis (Wied, EWb teatel „Peipsi rannikul<<) esinev ork: orga, mille noteerib ka Hupel oma sõnastikus ja millele vastab vadja, karjala-aunuse ja ida-soome horkka. Seda võiks vast ühendada soome sõnaga horkko (horko, horo) 'aufgesperrter Zustand' (verb horkoella) või lõuna-eesti hork: horgu 'lockere undichte Lage, gespreizte Stellung' (Wied, EWb), kuid

sisuliselt hoopis tõenäolisem on, et eriti just hallinimetusena hork on lihtsalt moonutis vene vastavast nimetusest лихорадка (eeldades siis vast rõhutamist лихó-радка (> лихорка?)) > > ? horkka > (h)ork või vähemalt vene eeskujul ja häälikulise sarnaduse mõjul omakeelsest sõnast hallinimetuseks spetsialiseerund. Juhtigem ühtlasi tähelepanu kultuurajaloolisele perspektiivile, mis kangastub selle sõna puhul: hork esineb ju nimelt meie idapoolseil hõimel, kes olnud püsivas kontaktis venelastega, kusjuures Eestis satume huvitavale Kodavere-Vadja ühisele jonele, mis ühes muude keeleliste andmetega osutab nende kahe ala ligemat kontakti minevikus (Vaiga-maa, Wagien).

Horgale seltsib taas samasuguseid kultuurajaloolisi perspektiive avastav hallinimetus lõuna-eestis, mille noteerib juba Gutsleff oma grammatika sõnastikus „Fieber — wouff”, kuna hiljem Hupeli sõnastik märgib „pöddema wauwa od. köttö tōppe — an Fieber od. an der Ruhr krank liegen” ja Wied, EWb esitab vauv: vauva, vauh, vauhv ‘Fieber’, palav v. ‘hitziges F.’. Setus öeldakse vauh, kuigi seda üldiselt vähe tuntakse. Kuid sõna esineb isegi eesti asundusis Lätis ja nimelt Koivajõe eestlaste keeles Ilsenis vohv ~ vovan (Vln), Lutsis aga (NB! ainult Põldas, mitte Nerzas!) vauhh ~ vauh’k’ ~ Kiijova (s.t. Kiievi) vauh’k”, kelle kohta P. Voolaine kirjutab ms. järgmist:

Keda ajab taga vauhk (halltõbi), see kängib jalad „taos-perilde” (tagurpidi), kui põgeneb eest; et vauhk ei raputaks, tehakse hobuse hammastest vöö, siis ta puistab hambad inimesele põue ja jätab haige maha; ka tarvitatakse vauhki vastu täidast (tökatit), hobuse pääluid ja muid raipeluid (vrld. Liivis § 204 ja 206), tapetakse ja kuivatatakse ära maavähjad, hõõrutakse pulbriks ja joodetakse viinaga haigele sisse või sõneldakse „Vii’ timä keel Kiiovalõ, vana viizu laka ala’ ~ las minke’ keel Kiijovalõ, vana viizu laka ала! Tähtis on nentida, et Lutsiski vauh esineb varsana, mis osutab kaudselt ratsutamise motiivi tundmist: „Vauh käu varsah; N. N. lät’s är kotost üle jiu (jõe), võtt purdõ är’; vauh lindas jäl’gi pite nigu vars perra, tul’i jiu veerde nigu inemine, hõigaš nimme pite, a N. N. ütles vastu, — vauh kõnd’, kõnd’, olõ-õs purdit” (Vln).

Selle hallinimetuse puhul põrkame nüüd kokku ilmse vene mõjuga, sest vauh(v) ei ole ju muud midagi kui tõlkelain vene лихорадка esimesest poolest лихой ‘uljas, kuri’ ja on vast ehk vahva-sõna moonutis (?), kuna lutsilaste vauh’k’ tuletab meelde soome adjektiivi vauhko ‘peru, pöörane (eriti hobuse või lapse kohta)’ — ergo, kah, igati vene лихой otsekohene tõlge (< *vauhkoi? vrld. lisaks veel sm vauhti). Ebamääraseks eufemismiks vauh on tuhmund järgmises jutustuses:

„VAUH KAALAH”

Üts halli pödõja oli kelleltgi targast oppust saanu, et ta hinele rehitü siu kaala panõs, ja sis lauta sita sisse matta lasõs. Kui ta nii oli tennü, ja rehitü siuga kaalah, sita seeh maah lammõnu, sõitnu ka üts halli hobõsõga, hall mies säläh, lauda läve ette, kaehhanu sisse (üle läve) ja ütelnü: „Vauh kaalah, vauh kaalah, arr piät siist minemä!” Halli-tõbi kaonu tuostsamast tunnist saani pödõja naase päält arr, ja ta päsnü timäst jäädvält priis. — Halli tõbi ei olõvat iälgi inäp tõistkõrda inemise pääle tulnu, olgu sis, kui ta timäga vaest veidü “sõitnu” oli. — H II 70, 253 (3) < Vastseliina (Jaan Sandra, 1903).

Nõnda näeme siis meie idamurdeis mitmeid hallinimetusi, mis osutavad vene terminoloogia mõju (лихорадка, трясуха jne.). Teiseltpoolt võime hoomata läänepoolsemis murdeis samasugust saksa terminoloogia mõju. — Wied, EWb tähistab: kordamine palavik ja vahetuse tõbi mis paljastavad liiakski läbipaistvalt saksakeelse Wechselfieber eeskujul, niisama nagu külma palavik on otsene tõlkelain saksakeelsest das kalte Fieber, vrld. ka palava- ja külmatusk “Fieber mit abwechselnder Hitze u. Kälte” (Wied, EWb). — Wäga huvitav on edasi Taga-Pärnu- ja Läänemaa sõidetõbi (Wied, EWb, vt. ka E 58425 < Kihnu: sõidutõbi), mis juhib meid saksa hallile nii omase ratsutamise motiivile ja ongi tõlge saksakeelsest ritt (vt. lhk. 246, NB! võrreldgem sel puhul ka liivi jõjg ja saksa jagen suhet lhk. 247). Ratsutamise motiivile viitab lisaks halli piltlik nimetus hobuse-varas ‘kaltes Fieber’ (Wied, EWb).

Kuid tuletagem nüüd uuesti meelde, et kõik senini loeteldud eesti hallinimetused on enam-vähem juhuslikud või piirduvad ainult teatud kitsama murdealaga, kuna kogu Põhja-Eestis üldiseimalt tuntud hallinimetus on hoopis külm(a)tõbi ehk külm(h)aigus, mille noteerib juba Stahl (Feber/külmtõbbi) ja talle järgnevad leksikograafid ning millele seltsib saartel lokaalse nimetusena lisaks veel vilu(h)aigus ehk vilutõbi (vrld. lääne-soome vilutauti). Mõnikord kutsutakse haigust, keda kujutellakse eri olevusena, ka lihtsalt va külmaks: „haige viidi aeda ning seuti punase lõngaga puu külge kinni, kus vana „Külm” teda viimast korda pidi raputama ja siis järele jätma” (H II 50, 251 < Laiuse). Hallide vestluse ja puruna inimesse tungimise muistendis on Eesti teisendeis vestlejaiks sageli just külmtõbi (või lihtsalt külm) ja soetõbi (vt. näit. H I 7, 191/2 (1) < Risti; H I 4, 106 (17) < Jõelähtme jne.) (vrld. muid palavikunimetusi:

kuumatõbi, palav tõbi, Hiius pala haigus jne. — Wied, EWb). Kui lisame lõpuks juurde, et ka Lõuna-Eestis ja isegi Setus ning Lutsis tuntakse veel nimetust külmtõbi, siis jõuame paratamatult järeldusele, et eestis (ja ka soomes) haiguse tõlgitsemisel kõige olulisemaks lähtekohaks on olnud nähtavasti külmuse tunnus (kuna kuumuse ehk „palaviku” tunnust ei tarviteta eraldi just halltõve iseloomustuseks) ja et külmuse terminoloogiale on lisandund vene poolt peru, pöörase, vahva või väristamise, saksa poolt aga ratsutamise või „sõitmise” tõlgitsused, nii et öeldakse isegi: külmaga sõitma ~ külmas tõbes sõitma ‘das kalte Fieber haben’ (Wied, EWb).

210 A. Alles kõige käsitletu järele võime asuda nüüd viimaks eesti huvitavaima ja omapäraseima nimetuse vaatlusele, millest oleme hoidund seni teadlikult kõrva: see on hall ise. Setus (ja Lutsi Nerzaski) tuntakse, jah, küll ka nimetust kül(m)ä)tõbi ja seletetakse, et siis „inimine lätt õks külmast ja kuumast” (L < Se Kosselka k.), kuid tavaliselt öeldakse sääl siiski hall’l, mis on üldtuttav kogu Lõuna-Eestis, arvatud kaasa ka Lutsi ja isegi Kraasna asundused (Vln) kui ka Lõuna-Pärnumaa, kogu Viljandi- ja Tartumaa (pääle kirdeosa, kus on ork), ja mis esineb sporaadiliselt veel kaugemalgi Põhja-Eestis. Küsigem aga nüüd, mida tähendab siis õieti hall ja kuidas selline nimetus on tekkinud?

Hall tähendab Eestis teatavasti värvi, ja kui jälgida meie haiguste terminoloogiat, siis näeme siin tõesti kalduvust tõlgitseda haigusi just selle värvi nimega, mis väljendub teatud haiguse puhul eriti silmatorkava tunnusega: kollatõbi, punatõbi, valgehaigus naistel, mustad nõsted ehk rõged, katk ehk must surm (Leedus taas on katku nimeks valge, mispuhul vt. Varonen, Vp 41) jne. Vene rikkalikus hallinimestikus leiamegi mitmeid värvinimesid, желтя ~ желтуха ~ желтуница (kollane), бльдняя ~ бльднуха (kahvatu-valge), синяя ~ синя (sinine) (Даль, Толковый словарь великорусскаго языка (sub лихорадка); Афанасьевъ, Поэт. возр. III 87/8). Vene ikonograafia armastas veel kuni 17. sajandi lõpuni kujutella kahteist halliõdeväristajat alasti naistena nahkhiire (kui õe sümboli) tiibega, kusjuures iga õde iseloomusteldi eri värviga: üks läbivalge, teine kollane, punane, sinine, roheline (= metsahall) jne. (Афанасьевъ, Поэт. возр. III 94.). — Ei ole siis muidugi võimatu eestiski haiguse ristimine halliks või harukorral koguni veel valgeks: valget sõitma ‘das kalte Fieber haben’ (Wied, EWb) (Vrdl. valgeid võrgutajaid lhk. 240. „Valge” nimetus on eestis siiski üsna juhuslik ja näikse baseeruvat vene äsjakirjeldet eeskujudel).

Kuid nüüd kergib küsimus, miks eestis käsitledavale haigusele on antud nimelt just halli värvi nimi, mida ei tunne isegi venelased mitte, kel on muidu küll nii mitmeid värvinimesid selle haiguse tõlgitsemiseks. Edasi äratav võõrastust asjaolu, et halli päriskodus — Lõuna-Eestis — värvinimetusega harilikult ei esinegi „hall”, vaid hoopis „hahk” (Vt. Saareste, LVK I 266/7. Üldine on ka „hiir”, eriti halli hobuse puhul. NB! Kah ainult hobusenimena esineb eL-s „hall’l’!), kuna värvinimetusega hall esineb sootum Põhja-Eestis, kus aga haigust taas kutsutakse koguni külmtõveks! Sellele vastolule seltsib lisaks teine tõsiasi, et värvi motiiv ei mängi eestis halli puhul mingit vähimatki rolli: jah, möödammines seletatakse ju küll, et tõbine läheb näost valgeks, kollaseks, koguni mustaks ja juhuslikult öeldakse mõnikord ka halliks, kuid see tundub enam rahvaetümoloogilise järeldusena „halli” nimest, mitte aga haiguse enda olulise tunnusega.

Halltõve olulisi tunnuseid tuleb otsida hoopis teisalt kui halli värvi mant. — Lutsis öeldakse, et hall „puistas” inimest (vrdl. lhk. 245) või hall „löö”, „raputas”, nii et „inimine tõrgus” s. t. väriseb (Vln). Setus seletatakse: „hall’l hõigaš inemist, raput’, inemine lät’s mustass, jäi luukõzõ” ja nahk perrä” (Vln) — „ot’s takah, uik tõõsõ külämehe helügä, peitis enese suurde kanepisse” (EVR XXII 110 < Se) jne. Kuid kõige olulisemaks halli tunnuseks on igalpool, kus see sõna esineb, sõitmine: „halli sõitma”, „sõidab halli”, „hallisõitja” on niivõrd tavalisi ütlusi haiguse puhul, et on kujunenud isegi piltlik kõnekäänd „süda hakkab sees halli sõitma” (näit. Kivikas, Murrang, 112. — Kord kirjutatakse haiguse puhul „alliaigust sõitmine” (E 56060 < Halliste)). Keegi eideke seletas: “Ma sõitse ise ka alli, ku ma karjan käve; ku ta turi, siss ta raput’ kas elu väl’lä, ta tule väristes kangede, pää alutas ja nii kül’m om — too om al’l” (L < Sangaste). Vanemas kirjanduses mainitakse ka veel halli ajamist (vrdl. soome ajaa ‘sõita’): “ajan valged od. halli = ich habe das kalte Fieber” (Beiträge XII 42), “valged oder halli ajama, sõitma = das weisse od. graue (Thier) zum Lauf antreiben, reiten” (Kreutzwald-Neus, MML 92).

Mida tähendab siis õige see “halli sõitmine”? kes kellel sõidab, kas hall haigel või haige hallil? — Eelpool nägime juba (vt. lhk. 246), et sõitmise, ajamise, ratsutamise motiiv on eriti omane saksa hallile ja näikse rännanuvat säält Baltikumigi, kusjuures ratsutajaks peetakse kindlasti haigushaldjat, kuna haiget kujutellakse tema ratsahobuna (vrdl. Liiviski lhk. 246). Mis näeme aga Eestis? — Wiedemann (LdE 419) kirjutab küll: “Von dem Fieberkranken hat man verschiedene Ausdrücke, welche theils bedeuten, dass das Fieber ihn, theils dass er das Fieber reitet.” Kuid eraldi just halli puhul on sündind Eestis harilikult metatees: mitte haiget, vaid just halli peetakse ratsuks, kellel haige sõidab. Nii seletab

halli ajamise puhul juba Kreutzwald-Neus (MML 92): “Man denkt sich also den vom Fieberschauer Erbebenden als einen Reiter, den die Bewegung des Rittes durchschüttelt”. Tüübiline on halli olemuse selgituseks järgmine käsitus: „hall, see on vaim, kes tuleb inimesele alla, ja haige peab ratsutama või sõidutama teda, aga ega teda ju siis ei näe” (L < Otepää, Rõngu). Edasi lisab kaunis populaarse seletuse Wiedemann (LdE 418): hall sõidab tulles hallil hobusel — sellest ka ta nimi (“Hall on, kes halli hobuse seljas sõidab” (H I 2, 570 < Rõuge) jne. Teiselt poolt seletetakse just vastupidi: haige peab tagurpidi valge hobuse seljas sõitma (Hargla), või koguni: “Et tõbe mant ära arstida, istuti ahjuluuale pääle ja sõideti teeharule — seda kutsutigi halli sõitmiseks” (Karula — vt. ERA II 2, 641)). Ja siit veel samm edasi, hall ise tehakse hobuseks ütluses: sõidab halli täku seljas ‘er hat das kalte Fieber’ (Wied, EWb) ~ “sõidab al’liga — vaat obene om al’l, nagu selle obesega sõidass siss jälle see inimene selle aigusega” (L < Puhja, Rannu) jne. (vt. ka Eisen, Elu pärast surma, 13: Külmtõbi tehti halliks hobuseks, kellega haige ratsutas).

Üleminek kujutelmalt *hall ratsutab haiget* vastupidisele *haige ratsutab halli* seletub eestkätt keeleliselt sõitma-verbi transitiivse ja intransitiivse tähendusega: „ta sõidab halli” ütluse puhul vrld. Wied, EWb ta sõidab mind ‘er belästigt, quält mich, lässt mir keine Ruhe’, hunti sõidetakse ‘der Wolf wird geritten (so sagt man, wenn ein Wolf durch eine Herde Schafe läuft ohne eine zu berühren)’. — Just niisama nagu ütluses „hunti sõidetakse” kujutellakse, et keegi vaim (tavaliselt Püha Jüri) sõidab hundil, nii on mõeldud algselt ka ütluses „halli sõidetakse”, et hall on sõitja, „mina sõidan halli” tähendab õieti, et mina sõidutan halli oma seljas. Et just hall on sõitja, tõendavad kaudselt ka juba eelpool mainitud ütlused „hall on pääl ~ seljas”; Wied, EWb lisab veel: hal’l-kael heidab mu peale ‘ich bekomme kaltes Fieber’ ja koguni hal’l-koer heidab mu peale ‘das kalte Fieber befällt mich’.

Nõnda jõuame siis tulemusele, et haigust ei kutsuta praeguses massiteadvuses mitte haige näovärvi pärast halliks, vaid sellepärast, et haigushaldjat kujutellakse halli hobuse seljas ratsutavat või koguni teda ennast peetakse halliks hobuseks. Endiselt mõistatuseks aga jääb, mispärast kujutellakse siis seda hobust nimelt halliks, miks mitte mustaks, valgeks ja kas või kõrviks, milliseks nimetab näit. liivi hall oma haiget (vt. lhk. 246). Asi muutub veelgi kahtlasemaks, kui tuletame meelde, et kogu see ratsutamise või „sõitmise” motiiv on lainatud ju saksast, kus aga terminile „hall” ei leidu mingit prototüüpi. — Arvestades eelpool esitet kujutelmade järkjärgulise arenguga tuleb järeldada siis tahes-tahtmata, et ka siin on veel tegu vist küll ainult rahvaetümoloogiseerimisega: sakslasilt lainatud sõitmise motiiv ja kujutelm haigusest kui hallist hobusest on suland hõlpsasti kokku lihtsalt sellepärast, et „hall” on eksisteerind keeles juba varem niihästi haiguse kui ka hobuse ja värvi nimetusena. Teiste sõnadega: kujutelm haigushaldjast kui ratsutajast või hallist hobusest tuleb tunnustada sekundaarseks.

Loomulikult jääb selle järeldusega lahendamata veel põhiküsimus: milline on olnud siis lõpuks halli-kujutelm primaarne sisu? Lõpliku vastuse sellele annab alles hall-sõna enda sisuline analüüs. — Värvinimetuste uurimine indo-euroopa keeltes on osutand küllalt usaldetavalt, et inimõte on sõnastand värve algselt harilikult ikka mingi konkreetse asja või olendi nimega, igasugu värvinäansi on tõlgitsetud võrdlusena tüübilise eseme nimetusega, näit. selline nagu purpur, oraanž, violett jne. (O. Schrader, Zur Geschichte u. Methode der linguistisch-historischen Forschung³ 205/6.) — üks tähenda ju meiegi „roheline” algselt „rohu” taolist. Ka halli värvi terminoloogia eestis näitab ilmsesti samasugust põlvnemist. Saareste (LVK I 266/7) esitab meie murdeist järgmised halli värvi nimetused (h)all, (h)ahk, (h)arm, (h)aabjas, (h)iir (eriti halli hobuse kohta — vrld. It pelëks ‘hall’ < pele ‘hiir’) ja on unustand lisamata veel tuhkjas. Aga üks need nimetused ole võrsundki lihtsalt võrdlusest vastavate mõistetega: hiiretaoline ehk selline hall nagu hiir, nagu halli koorega haab, nagu külmast tekkind härm (samast tüvest sm harmaa ‘hall’, eestis halli koera nimi Armi), nagu tuhk. Võimalik, et ka hahk on tähendand algselt mingit halli lindu (Setus praegugi hane nimetusena tuttav — „hani” ise on lainatud ju alles balti keelkonnast). Ja isegi hal’l ei ole muud midagi kui deminutiiv halla-tüvest, milline omakorda on lainatud meil balti keelkonnast samuti nagu hallale ideoloogiliselt ligidane sõna härmgi (Vt. J. Mägiste, oi-, õi-deminutiivid läänemeresoome keelis 84 (17), Saareste, LVK I 267. — Mainitagu lisaks, et halliga ühendetav on ka hallitus (Hiius alle). Edasi hal’l esineb hundi ja hülge eufemismina, halli looma ja linnu nimena, isegi soldati piltliku nimetusena ja on seginend mõnikord veel haldja mõistega: metshallid (Sa), ‘Waldgeister mit langen grauen Barten’ (Wied, EWb) ~ „Selle eest aga pani va Taevahall teda igaveseks ajaks raha valvama” (H III 2, 761 (3) < V.-Maarja) — sellisel puhul kujutellakse haldjat halli vanakesena).

Nüüd viimaks oleme tungind algallikani: halli primaarne sisu lähtub halla-kujutelmast. Ja nagu hall üle öö külmetab koltuma vilja ja rohu, nõndasama murrab inimese järsku maha kahvatuks ja külmavärinate kätte närtsima ka see kummaline haigus, mis on ristitudki sarnaduse tõttu hallaga deminutiivselt halliks. Ja nagu hallaööd hävitasid vilja ning ruineerisid vanasti primitiivseis oludes kogu majapidamise, mispärast neid kardeti ka otse ebauskliku hirmuga, just niisama ebauskliku hir-

muga kardeti ka hallihooge, mis ruineerisid inimese enda ja assotsieerusid nii ligidaselt halla-kujutelmaga, et mõlemas nähtes hakati oletama ühist üliloomulikku algupära: üks kujutelda ju meil üldiselt hallide kodumaaks Lapimaad, teiste sõnadega Põhja, kust arvatakse tulevat ka hallaõid (Teiseltpoolt Lapimaamotiiv tuletab meelde germaani maailmas tuttava kujutelmale painajast, kes tuleb kaugelt üle vee või läbi õhu („Mahrt aus Engelland”), mis juhib meid algsemale kujutelmale surnute-riigist säälpool vett ja viib nõndaviisi sellegi haiguse ühendusse surnutega. Venes taas halliõed asuvad põrgus, kust nad pääsevad kevadeks näljaseina ja lõpnuina välja inimesi vaevama — jah, just niisama naga meie hallitüdrukud Lapimaaltki). Nõnda juba Jakob Hurt ise kirjutab 1866. aastal Vastseliinast: Hall' sõidap halli hobese seljän kui ta tulep” ja lisab omaltpoolt seletuseks: „Von Norden kommt alles Böse, so auch die Krankheiten, Hall z. B. wohl nichts anderes, als die personifizierte Kälte, die weisse Farbe des Schnees” (H, R 2, 30 (183)). — Halli ja halla kujutelmade suguluses sunnib veenduma meid lõplikult ka seik, et paiguti veel siinamaani mäletetakse halltõve oskussõnana halla (mitte halli) sõitmist (L < Viljandi, Saarde). Vanasti kui randlased käind Pärnu poolt Viljandimaal laada aegu räimi müümas, siis nad ikka kõnelnud „allast”; (h)all olnud neil alatine haigus, sest nad magand väljas ja külmetund sageli vees; haiguse vastu neil olnud kaasas hülgerasva, mida nad ikka söönd (L < Kõpu).

Pangem siinjuures tähele ka keelelist külge, mis annab väga harmoonilise pildi: halla tuntakse kogu eesti keelealal; sellest on tuletet mingi -i deminutiivsuffiksi abil hal'l, mis on saand põhja murdeis päämiselt värvi, lõuna murdeis haiguse tõlgitsejaks (küllap juba paganuse ajal, igatahes enne saksa sõitmise motiiviga tutvunemist), kuna taas värvi tõlgitseb lõuna-eestis hakk ja haigust põhja-eestis külmtõbi, — ergo, värvi ja haiguse terminoloogia on arenend täitsa lahus; Viljandi- ja Pärnumaal aga, kus halli tuntakse ka värvinimetusena, mäletetakse veel haigusenimetusena halla, — ergo, värvi ja haiguse kujutelmad on suland siin hallis ühte alles hiljem kahe vastamisi kokkupõrgand murdevoolu segamõjul.

Mis see siis on aga lõppude lõpuks? — Eks viita ju ka halla-kujutelm algelt samuti külmuse printsiibile nagu eelpool käsiteldud haigusenimetused külmtõbi ja viluhaigus! Eks või me seda kindlamini järeltada nüüd lõpptulemusena, et eestis halltõve terminoloogiliseks aluseks ja lähtekohaks on olnud algupäraselt just nimelt külma tunnus! Kuid ka soome ja liivi terminoloogia baseerub ju külma tunnusel, nii et usaldagem teha veelgi avaramaid järeltusi: meie hõimude esiisad on ristind käsiteldava haiguse murdeti külmaks, viludaks, jahedaks, hallaseks; naaberrahvaste mõjul haigus on omandand oma praeguse mütoloogilise ilme üliloomuliku väristaja või ratsutajana; eriti huvitava arengutee on teind seejuures paralleelselt läbi liivi jō'd' ja eesti hall, sulatades endasse rahvaetümoloogiliselt (mõlemad omaette täitsa iseseisvalt) saksast lainatud ratsutamise motiivi nii, et liivi jōd' ~ jōjg laseb ratsutamise motiivi taga veel vaevalt aimata algemat jaheduse kujutelmale, kuna eesti hall esindab lõpuks hallakülma, sõitmise ja hallivärvilise hobuse kujutelmade sünteesi. Ning mida komplitseeritumaks kuhjub assotsiatsiooniti kujutelmade kirjav koosseis, mida raskemaks muutub nende algupära jälgiv analüüs, seda uhkemale õitsele puhkeb ka ühtlasi massifantaasias alati idanev leidlikkuse-nupp ja puistab üha avaramate perspektiivide poole oma eksiteilegi võrgutavaid loomingutolmukaid.